

*los je woningnood op door
filantropie of activisme?*

*lessen uit het verleden:
hoe de goedwillende weldoeners werden
overvleugeld door de socialisten*

Filantroop Octavia Hill versus de socialistische wereldverbeteraars

In de tweede helft van de negentiende eeuw lag de zorg voor fatsoenlijke arbeiderswoningen volledig in handen van private filantropen. Gedreven door morele verheffing en christelijke naastenliefde probeerden weldoeners in Londen en Amsterdam de krottenwijken aan te pakken. Hun private tucht bleek echter al snel onmachtig tegen de overweldigende woningnood. Met de Woningwet van 1901 grepen de socialisten hun kans en ruilden de private

gunst in voor een publiek recht. Toch verdween de geest van de weldoeners niet zomaar met het sluiten van de voordeur van de nieuwe Amsterdamse arbeiderspaleizen.

Waar Octavia Hill de nalatige staat verfoeide en met inzet van privaat vermogen vanaf 1864 zelf aan de slag ging, zochten de Nederlandse socialisten (SDAP) iets later naar middelen om de overheid te dwingen haar verantwoordelijkheid te nemen. Zij wilden de woonomstandigheden van de allerarmsten via dwingende wetgeving verbeteren. Hoewel hun gedachtengoed haaks op elkaar leek te staan, sorteerden beide benaderingen uiteindelijk hetzelfde effect: de fysieke leefomgeving van de arbeider verbeterde ingrijpend.

- ▲ Octavia Hill (1838-1912) was de dochter van welgestelde ouders en besloot haar energie in te zetten voor verbetering van de leef- en woonomstandigheden van de allerarmsten; eerst theoretisch door boeken, vanaf 1864 daadwerkelijk
- Eerste project van Octavia Hill in Paradise Place Londen, opgeknapte gribus

Octavia Hill en de doctrine van de private tucht

Octavia Hill (1838–1912) startte haar pionierswerk in de Londense achterbuurten in een periode waarin de industriële revolutie miljoenen arbeiders in diepe armoede had gestort. Haar fundamentele premisse was even eenvoudig als dwingend: de fysieke omgeving en het morele karakter van de huurder waren onlosmakelijk met elkaar verbonden. In tegenstelling tot de opkomende socialisten ge-

loofde Hill echter heilig dat de oplossing niet van de staat kon of mocht komen. Overheidsbemoeienis was in haar ogen een gif dat het persoonlijke verantwoordelijkheidsgevoel van de arbeider verstikte en langdurige afhankelijkheid in de hand werkte.

Haar model, dat bekend werd onder de noemer *'Philanthropy and Five Per Cent'*, zocht een synthese tussen kapitalisme en christelijke liefdadigheid. Met kapitaal van welgestelde investeerders – waaronder de invloedrijke kunstcriticus John Ruskin – kocht zij het beheer van vervallen rug-aan-rugwoningen op om deze sober maar degelijk op te knappen. Het cruciale element was dat deze investeerders een vast, bescheiden rendement van vijf procent ontvingen. Volkshuisvesting moest in Hills ogen rendabel zijn; alleen zelfvoorzie-

nende systemen konden op de lange termijn standhouden zonder het karakter van de armen te corrumperen door aalmoezen. Het was de praktische uitvoering van dit model die Hill bij Engelse socialisten de schampere bijnaam *'inquisitrix-general'* opleverde. Critici zagen haar strijd als een Don Quichote-gevecht tegen de overweldigende Londense woningnood.

De spil van haar methode was de wekelijkse huurophaal, die zij strikt persoonlijk uitvoerde. Deze ontmoeting aan de voordeur was geen zakelijke transactie, maar een diepgaande morele inspectie. Hill en haar getrainde vrouwelijke assistenten traden op als onverbiddelijke controleurs van het gezinsleven. Zij inspecteerden de woningen op matigheid, zindelijkheid, de opvoeding van de kinderen en de algemene orde in het huishouden. Huurders die zich voegden naar haar strenge Victoriaanse standaarden werden beloond met klein onderhoud of een betere woning. Wie daarentegen volhardde in liederlijkheid, drankmisbruik of vervuiling, werd onbarmhartig op straat gezet. Deze absolute controle en het binnendringen in de privésfeer maakten haar in de ogen van haar tegenstanders tot een strenge inquisiteur van de armsten. Hill propageerde hiermee een vorm van private tucht: een goede woning was een privilege dat verdiend moest worden door morele groei. Haar invloed reikte destijds ver buiten Engeland; haar geschriften werden vertaald en haar leerlingen verspreidden deze doctrine van het 'housing management' over heel Europa.

Gelijkgestemden in Amsterdam

De ideeën van Octavia Hill stonden destijds niet op zichzelf; ook in Amsterdam zochten filantropen in de tweede helft van de negentiende eeuw naar soortgelijke private oplossingen. Behalve pioniers als Johanna ter Meulen en Louise Went, richtten verschillende Amsterdamse notabelen verenigingen op om de erbarmelijke woonomstandigheden van arbeiders te verbeteren. Net als Hill namen deze particuliere investeerders in principe genoegen met een bescheiden rendement, met als hoofddoel de huren voor de doelgroep zo laag mogelijk te houden.

De bakermat van dit Amsterdamse filantropische initiatief lag in de christelijke Reveille-beweging. Al in 1852 richtten de kooplie-

- ▲ Een project van de AVBA in de Marnixstraat 215-231, ontwerp Bastiaan de Greef
- Een project van de VAK in de Huidekoperstraat 4-18, ontwerp Pieter Hamers

den Christiaan van Eeghen en Joshua van Eik, samen met de latere burgemeester Jan Messchert van Vollenhoven, de Vereeniging ten behoeve der Arbeidersklasse te Amsterdam (VAK) op. Om de exploitatie betaalbaar te houden, garandeerden zij de geldschieters een rendement van slechts 3 procent. Het initiatief genoot hoog aanzien in de stad; in 1854 meldde koning Willem III zich zelfs aan als beschermheer van de vereniging.

In navolging van de VAK werd in 1875 de Amsterdamsche Vereeniging tot het Bouwen van Arbeiderswoningen (AVBA) opgericht, met oud-burgemeester Cornelis den Tex als grote voortrekker. Den Tex wist maar liefst 166 Amsterdamse notabelen te strikken om te investeren in een speciaal Waarborgfonds, tegen een beloofd ren-

dement van slechts 2½ procent. De AVBA pakte de zaken groot-schalig aan en realiseerde omvangrijke woonblokken met rug-aan-rugwoningen in de Marnixstraat, de Zeeheldenbuurt, de Jordaan en de Czaar Peterbuurt.

Hoewel de intenties van deze filantropen nobel waren, stuitten zij in de praktijk op exact dezelfde harde grens als Octavia Hill in Londen: de betaalbaarheid. De hoge bouw- en grondkosten dwongen de verenigingen tot huurprijzen die de werkelijke onderlaag van de Amsterdamse bevolking – de dagloners en ongeschoolde arbeiders – simpelweg niet kon opbrengen. Alleen de beter betaalde, geschoolde arbeidersklasse vond zodoende een weg naar deze nieuwe woningen.

Toen de nieuwe Woningwet in 1902 van kracht werd, luidde dat het definitieve einde in van deze puur filantropische opzet. De wet stelde immers strenge kwaliteitseisen en administratieve criteria waaraan verenigingen moesten voldoen om in aanmerking te komen voor overheidssubsidies. De VAK slaagde er in 1902 in om haar structuur succesvol om te vormen tot een erkende woningbouwvereniging onder de nieuwe wet. De AVBA van Den Tex voldeed echter niet aan de nieuwe maatstaven, viste achter het net en verloor daarmee definitief haar positie in de Amsterdamse volkshuisvesting.

- ▲ Een project van de AVBA door PW-architect Bastiaan de Greef in 1881: 156 woningen in de Zeeheldenbuurt, hier gezien over het Westerkanaal
 - ◀ Planciusstraat 8-18 door architect Pieter Hamer voor de VAK
- Beide foto's: amsterdamopdekaart.nl

Socialistisch credo: publieke verplichting

Rond de eeuwwisseling werd in Amsterdam het faillissement van Hills liberale filantropie definitief uitgeroepen. De schokkende resultaten van de Amsterdamse Gezondheidscommissie in de jaren negentig van de negentiende eeuw toonden onomstotelijk aan dat de markt en de particuliere liefdadigheid volstrekt ontoereikend waren. Ze konden de schrijnende woningnood en de hardnekkige tyfushaarden in de Jordaan en de Jodenbuurt niet bezweren. Met de introductie van de revolutionaire Woningwet van 1901 verschoof het paradigma dan ook fundamenteel: volkshuisvesting veranderde van een private gunst in een publiek recht.

In Amsterdam vormde zich een krachtig triumviraat dat deze om-

- ▲ *Arbeiderspaleizen, allebei rond 1930, hier aan de Postjeskade hoek Hoofdweg...*
- *... en hier in de Rooseveltlaan hoek Waalstraat, naar ontwerp van J.F.Staal*

slag daadwerkelijk vormgaf. Jan Willem Tellegen (VDB) greep als directeur van Bouw- en Woningtoezicht – en later als burgemeester – met harde hand in, met nieuwe wetten ter beschikking. Waar Hill krotten saneerde op basis van privaat eigendom, gebruikte Tellegen de dwingende macht van de overheid door middel van onbewoonbaarverklaringen, onteigeningen en de strafrechtelijke vervolging van huisjesmelkers.

Tegelijkertijd brak Florentinus Marinus Wibaut, de invloedrijke SDAP-wethouder, radicaal met het economische dogma van Hill. Wibaut stelde dat een gezonde woning een onvervreemdbaar basisrecht was. Als de markt dit niet kon leveren tegen een betaalbare

prijs, dan diende de gemeenschap bij te springen via grootschalige overheidssubsidies en gemeentelijke bouwprojecten. Arie Keppler, de visionaire eerste directeur van de Gemeentelijke Woningdienst, voegde hier ten slotte een esthetische en emancipatoire dimensie aan toe. Waar Hill soberheid eiste, initieerde Keppler samen met socialistische architecten de bouw van de befaamde ‘arbeiderspaleizen’. Voor deze Amsterdamse vernieuwers was de overheid niet de vijand van de beschaving, zoals Hill dacht, maar juist het ultieme instrument tot volksverheffing. De overheid diende de materiële randvoorwaarden te creëren voor een waardig arbeidersbestaan. Hoewel de socialisten landelijk nog worstelden met een gebrek aan politieke macht, beschikte de SDAP in Amsterdam vanaf 1915 tot ver na de Tweede Wereldoorlog over de grootste raadsfractie. Via stabiele coalities kregen zij de ruimte om hun progressieve volkshuisvestingsbeleid in praktijk te brengen.

Import van Hills woningopzichteressen in Amsterdam

Hoewel Wibaut en Keppler het ideologische fundament van Hill – haar felle anti-staatsdenken – vurig verwierpen, stuitten zij in de praktijk op exact hetzelfde probleem. Want hoe zorgde je ervoor dat een arbeidersgezin, getekend door generaties van krotbewoning en achterdocht tegen overheden, klaar was voor een moderne, schone modelwoning? Het antwoord van de Amsterdamse overheid was even verrassend als ironisch: men importeerde simpelweg de wekelijkse tucht van de Octavia Hill, de Londense inquisiteur.

- ▲ Woningopzichteres mw. Schuurman poseert met kinderen van Zeeburgerdorp
- ◀ Louise Went (li) en Johanna ter Meulen die het fenomeen woningopzichteressen in praktijk brachten en ook verder bevlogen waren in de arbeidershuisvesting

Amsterdamse burgeressen en sociaal hervormsters zoals Louise Went en Johanna ter Meulen reisden destijds persoonlijk naar Londen om het vak rechtstreeks van Hill te leren. Bij de oprichting van de vroege Amsterdamse woningbouwverenigingen en de latere uitbreiding van de Gemeentelijke Woningdienst onder Keppler, werden Hills principes stevig verankerd via de aanstelling van gemeentelijke woningopzichteressen. Deze vrouwen kregen de taak om de wekelijkse huur te innen, maar kregen daarmee tegelijkertijd de legitimiteit om een indringende blik achter de voordeur te werpen. De morele bemoeizucht die Hill vanuit haar private filantropie uit-

- ▲ Woonschool Asterdorp in Amsterdam-Noord
- Architecten van de Amsterdamse School mochten zich uitleven in Amsterdam; Piet Kramers woonblok voor De Dageraad, P.L.Takstraat hoek Bm.Tellegenstraat

oefende, werd in Amsterdam zodoende een officieel verlengstuk van de opkomende verzorgingsstaat. De opzichteressen controleerden streng of de ramen wel openstonden, of de bedden naar behoren werden gelucht en of het kostbare houtwerk van het meubilair niet in de kachel werd opgestookt. De grens tussen sociale zorg en dwingende sociale controle vervaagde hierdoor volledig.

Amsterdammers die in de ogen van de keurmeesters niet voldeden aan de burgerlijke wooneisen, werden door de gemeente geplaatst in speciaal ontworpen en streng gecontroleerde complexen voor 'onmaatschappelijken' zoals Zeeburgerdorp en Asterdorp. Zo waakte de geest van de inquisiteur alsnog onbarmhartig over de arbeiderspaleizen van de Amsterdamse volkswoningbouw.

Theo Bakker's Domein

Op deze site vindt u makkelijk leesbare maar toch informatieve verhalen over de ontstaansgeschiedenis van Amsterdam. Ze zijn onderverdeeld in rubrieken als Middeleeuwen, godsdiensten, nijverheid en handel, transport, openbaar vervoer, haven, watermanagement, stadsuitleg, annexaties, verkeersdoorbraken, chroniquers en allerlei andere zaken.

Klik hier voor een overzicht van alle PDF's op deze site

